

SZTUKA I WOLNOŚĆ

Psychoanalityczna refleksja
nad znaczeniem twórczości

ART AND FREEDOM

Psychoanalytical Reflection
on the Meaning of Creativity

Wydawca | Publisher:
Muzeum Sztuki Współczesnej w Krakowie
Museum of Contemporary Art in Krakow
MOCAK

Dyrektor | Director: Maria Anna Potocka
Zastępca dyrektora | Deputy Director:
Roman Krzysztofik
ul. Lipowa 4
30-702 Kraków

Wystawa mogła się odbyć dzięki inicjatywie zespołu Oddziału Psychiatrycznego – Rehabilitacyjnego 7B oraz wsparciu innych pracowników Szpitala Specjalistycznego im. dr. Józefa Babińskiego w Krakowie. Szczególne podziękowania dla pań Barbary Błażko, Haliny Bonarowskiej, Małgorzaty Bury, Sylwii Rutkowskiej oraz panów Macieja Bobra i Marka Szepskiego.

The exhibition would not have been possible without the initiative of the Rehabilitation Team of the 7B Psychiatric Ward together with the support of other staff at the Józef Babiński Specialist Hospital in Krakow. With special thanks to Barbara Błażko, Halina Bonarowska, Małgorzata Bury, Sylwia Rutkowska, Maciej Bóbr and Marek Szepski.

Sztuka i wolność. Psychoanalityczna refleksja nad znaczeniem twórczości
Art and Freedom: Psychoanalytical Reflection on the Meaning of Creativity

Redakcja | Managing editor: Elżbieta Sala
Przekład | Translation: William Brand, Lech Kalita, Anda MacBride
Opracowanie redakcyjne | Editors: Damian Piechaczek, Mariusz Sobczyński
Redakcja i korekta tekstu angielskiego | English text editing and proof-reading:
Lech Kalita, Anda MacBride
Opracowanie biogramów | Biographical editing: Karina Jarzyńska, Magdalena Mazik, Elżbieta Sala
Projekt graficzny, DTP | Design, DTP: Rafał Sosin
Zdjęcia prac | Photos: Rafał Sosin

WYSTAWA | EXHIBITION

Prywatne wnętrze. Wystawa obrazów i rysunków ze zbiorów Szpitala Specjalistycznego im. dr. Józefa Babińskiego w Krakowie
Inner Space: An Exhibition of Paintings and Drawings from the Collection of the Józef Babiński Specialist Hospital in Krakow
12.4–2.8.2014
Kuratorzy | Curators: Magdalena Mazik, Elżbieta Sala

W ramach organizowanych przez Fundację Concordia Wielkopolskich Dni Zdrowia Psychicznego wystawa została przeniesiona do Centrum Kultury Zamek w Poznaniu, Zamku Książ oraz Galerii Sztuki Muzeum Okręgowego w Lesznie.
As part of the Wielkopolska Days of Psychic Health, organised by the Concordia Foundation, the exhibition has been transferred to Zamek Cultural Centre in Poznań, Książ Castle and the Art Gallery of the Regional Museum in Leszno.

KONFERENCJA | CONFERENCE

Sztuka i wolność | Art and Freedom
Podczas konferencji referaty wygłosili | Conference speakers: Lech Kalita, Ewa Modzelewska-Kossowska, Bartosz Puk, Elżbieta Sala
12.4.2014

Patronat nad wydarzeniami objęło Polskie Towarzystwo Psychoterapii Psychoanalitycznej (PTPP) i Szpital Specjalistyczny im. dr. Józefa Babińskiego w Krakowie.
The Polish Association of Psychoanalytical Psychotherapy (PTPP) and the Józef Babiński Specialist Hospital in Krakow has patronage over the events.

Na okładce | Cover:
Leszek Zając, *Mistrz świata na żużlu | World Speedway Champion, 1982*

Podziękowania dla Hanny Rzońcy (przewodniczącej Krakowskiego Koła PTPP), Moniki Jakubowicz (PTPP), Magdaleny Aleksander, Marty Mach (PTPP), Ryszarda Spychalskiego (Fundacja Concordia) oraz Soni Kądziołki.

With thanks to Hanna Rzońca (Chair of the Krakow branch of the PTPP), Monika Jakubowicz (PTPP), Magdalena Aleksander, Marta Mach (PTPP), Marek Spychalski (The Concordia Foundation) and Sonia Kądziołka.

spis treści list of contents

ELŻBIETA SALA
6 *Wstęp*
8 *Introduction*

MARIA ANNA POTOCKA
10 *Świadomość niewoli jest początkiem wolności*
12 *The Awareness of Enslavement Is the Beginning of Freedom*

Sztuka i wolność Art and Freedom

TOMASZ FORTUNA
16 *Napięcie na granicy, wolność emocjonalna i proces twórczy*
24 *Tension at the Border, Emotional Freedom and Creative Process*

STEPHEN FROSH
32 *Pragnienie wolności?*
38 *The Desire for Freedom?*

LECH KALITA
44 *„Mordercza pieśń miłosna na wrzask solowy”.
O muzyce psychotycznych stanów umysłu*
50 *“Homicidal Love Song for Solo Scream”:
On the Music of Psychotic States of Mind*

EWA MODZELEWSKA-KOSSOWSKA
56 *Sztuka i wolność w przestrzeni wewnętrznej*
62 *Art and Freedom in Inner Space*

BARTOSZ PUK
68 *O zniewalającej sile wolnych skojarzeń*
76 *On the Overwhelming Power of Free Association*

ELŻBIETA SALA
84 *Edukacja bez wolności nie istnieje*
88 *There Is No Education without Freedom*

ANDRZEJ WERBART
92 *Sztuka wolności. Siedem psychoanalitycznych
tez na temat twórczości*
102 *The Art of Freedom: Seven Psychoanalytic Theses
on Creativity and Boundaries*

112 Biogramy autorów
Biographical Notes on the Authors

Prywatne wnętrze Inner Space

Magdalena Mazik, Elżbieta Sala
118 *Prywatne wnętrze*
122 *Inner Space*

127 Prace
Works

155 Biogramy artystów
Biographical Notes on the Artists

© MOCAK and authors

ISBN 978-83-62435-34-0

EDUKACJA BEZ WOLNOŚCI NIE ISTNIEJE

„Doświadczenie przekazywane przez sztukę to doświadczenie przewycięzania gniewu, pogardy i rozpacz”¹. Tymi słowami Hanna Segal podsumowała wnioski, do jakich doszedł Sigmund Freud w artykule *Mojżesz Michała Aniola*². Jej zdaniem najważniejszym elementem przeżycia estetycznego jest nasza identyfikacja z twórczym procesem artysty: dzięki kontaktowi ze sztuką, na nieświadomym poziomie, dowiadujemy się, na czym owo doświadczenie polega³.

Segal była zdania, że pierwsze stadia procesu artystycznego zawierają w sobie element agresji: „Marmur musi zostać pocięty i poobijany młotkiem; glina musi zostać urobiona dłońmi”⁴. Powołując się na spostrzeżenia Adriana Stokesa, wspomina o „lęku malarza, poprzedzającym nakreślenie pierwszej linii czy położenie pierwszej plamy na dziewiczym płótnie. Nakreślenie czy namalowanie pierwszej linii narusza bowiem coś nieskazitelnego i trzeba to naprawić”⁵.

Stworzenie dzieła sztuki wymaga od artysty sprostania najgłębszym wewnętrznym konfliktom oraz ich wyrażenia. Ten proces nie może zajść bez wolności do pomysłenia zmiany, zmierzenia się z konsekwencjami swoich działań, uznania utraty i podjęcia naprawy. Artysta musi być zdolny do marzeń na jawie przy zachowaniu kontaktu z rzeczywistością, w innym przypadku nie mógłby znaleźć adekwatnej

formy do ich wyrażenia. W efekcie jego działań powstają nowe symbole. Umożliwiają one przekształcenie widowni w odbiorców. Dokonuje się to poprzez identyfikację z artystą, wyrażającym w swoim dziele zmianę, która zaszła w nim samym.

Dzieło sztuki symbolizuje proces zapoczątkowany przez akt wolności i prowadzący do aktu reparacji, chociaż, jak zaznacza Segal, „reparacyjna praca artysty nigdy nie zostaje doprowadzona do końca”⁶. Podczas gdy twórca przekształca widownię w odbiorców, instytucja umożliwiła przekształcenie odbiorców w publiczność. W ten sposób spostrzeżenia artysty mogą stać się przedmiotem publicznej debaty i wywołać zmianę na poziomie społecznym. Upubliczniona twórczość zaczyna funkcjonować jako narzędzie kultury.

System edukacji jest także ludzkim wytworem i ma swoje korzenie w doświadczeniach prywatnych. W celu zobrazowania tej zależności odniosę się do tradycji psychoanalitycznej. W latach 30. XX wieku rozgorzał spór pomiędzy Melanie Klein oraz Anną Freud między innymi o to, jaką rolę w terapii dzieci powinna odgrywać edukacja. Wiązało się to z uwarunkowaniami, w jakich każda z nich przechodziła szkolenie psychoanalityczne. Melanie Klein, w przeciwieństwie do Anny Freud uważała, że psychoanaliza nie powinna zawierać w sobie elementu edukacyjnego (wychowawczego). Przy czym w jednym ze swoich pierwszych artykułów napisała, że myślenie psychoanalityczne powinno być obecne w szkołach. W artykule *Rozwój dziecka* z 1921 roku napisała: „Chciałabym zaproponować pewne rozwiązanie, które nie jest doskonałe, ale może być skuteczne, dopóki nowe czasy nie przyniosą nowych rozwiązań. Mam na myśli prowadzenie przedszkola przez kobietę analityka. Nie ma wątpliwości, że analityczka i kilka wyszkolonych przez nią opiekunek są w stanie zaobserwować całą grupę, zauważyć konieczność interwencji analitycznej i przeprowadzić taką interwencję”⁷.

W tym postulacie zawiera się przekonanie, że myślenie psychoanalityczne może być pomocne w ulepszaniu systemu edukacji. Spór pomiędzy Klein i Freud przełożył się na rozwiązania systemowe dotyczące szkolenia psychoanalityków w Brytyjskim Towarzystwie Psychoanalitycznym.

Myślenie psychoanalityczne daje nam możliwość głębszego spojrzenia na proces edukacji. Pozostając bliską myśleniu Wilfreda Biona, uważam, że proces edukacji nie jest doświadczeniem biernego przyjmowania wiedzy od mistrza, lecz

¹ H. Segal, *Marzenie senne, wyobraźnia i sztuka*, tłum. P. Dybel, Universitas, Kraków 2003, s. 130.

² Zob. S. Freud, *Mojżesz Michała Aniola*, w: tegoż: *Sztuki plastyczne i literatura*, tłum. R. Reszke, KR, Warszawa 2009.

³ Zob. H. Segal, *Psychoanaliza, literatura i wojna. Pisma z lat 1972–1995*, tłum. D. Golec, A. Czownicka, M. Piskorska, G. Rutkowska, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.

⁴ H. Segal, *Marzenie senne, wyobraźnia i sztuka*, dz. cyt., s. 131.

⁵ Tamże.

⁶ Tamże, s. 132.

⁷ M. Klein, *Rozwój dziecka*, w: tejże, *Miłość, poczucie winy i reparacja oraz inne prace z lat 1921–1945*, przeł. D. Golec, A. Czownicka, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007, s. 50.

doświadczeniem uczącej się razem z dzieckiem matki, matki nieidealnej, która jest w stanie pomyśleć swoją niewiedzę i zmieniać się w kontakcie z dzieckiem dla jego dobra. Zdaniem Thomasa Ogdena bez niewiedzy nie istnieje wyobraźnia⁸. Pozbawiając się kontaktu z obszarami własnej niewiedzy, skazujemy się na świat pełen reprodukcji, świat, w którym kreatywność nie istnieje. Myślę, że zarówno odbieramy edukację, jak i uczymy w relacji do drugiej osoby, oraz że zarówno przyjmowanie wiedzy, jak i jej przekazywanie ma postać daru. Jego adekwatność rodzi wdzięczność i potrzebę odpowiedzi.

Pragnąc zilustrować przedstawione myśli, odniosę się do wydarzenia, które przed trzema laty miało miejsce w Muzeum. Wtedy to odbyły się pierwsze warsztaty edukacyjne w MOCAK-u, towarzyszyły one wystawie noszącej tytuł *Historia w sztuce*. W ramach zajęć dzieci zrekrutowane z różnych ośrodków wychowawczych miały wykonać pracę z japońskim artystą Shinjim Ogawą.

Zgodnie z koncepcją zajęć uczestnicy warsztatów, po uprzednim poznanii siebie nawzajem, artyści, jak również prezentowanych na wystawie prac Shinjiego, miały zostać podzielone na dwie grupy. Pierwszą chcieliśmy zaprosić do namalowania prac przedstawiających Kraków z przeszłości, drugą – Kraków z przyszłości. Następnie artysta miał połączyć prace, układając je naprzemiennie w okrąg. Zamierzał wypełnić przestrzeń pomiędzy nimi, tak by powstało jedno dzieło pod tytułem *Kraków – koło czasu*, łączące różne style i myśli. Planowaliśmy zorganizowanie wernisażu, podczas którego praca miała zostać odsłonięta. Przez kilka tygodni przygotowań zrodziło się w nas wiele fantazji na temat tego, jak te zajęcia będą przebiegały.

Kiedy w przestrzeni Muzeum pojawiły się dzieci, zrozumieliśmy, że musimy zweryfikować swoje wyobrażenia. Już w pierwszych słowach uczestnicy spotkania dali nam odczuć, że nie są zainteresowani przygotowanymi propozycjami. Dziewczynka, którą poproszono jako pierwszą o przedstawienie się i powiedzenie, co lubi, odpowiedziała: „Nic nie lubię”. Kolejne wypowiedzi wprawiały tłumaczkę w jeszcze większą konsternację. Dzieci odmawiały brania udziału w warsztatach. Nie spodziewaliśmy się takiego rozwoju wypadków. Po czasie dowiedzieliśmy się, że część uczestników zajęć miała za sobą pobyt w domu dziecka.

W trakcie dwugodzinnego spotkania zaszła zmiana zarówno w postawie organizatorów warsztatów, jak i w dzieciach, które ostatecznie bardzo zaangażowały się

w pracę twórczą. Jestem przekonana, że decydujący był moment, w którym uznaliśmy, że uczestnicy mają prawo nie angażować się w zaproponowane im zajęcia i że być może forma zajęć nie odpowiada ich potrzebom. Uznaliśmy, że spotkanie może przebiec zupełnie inaczej, niż zaplanowaliśmy, i zmieniliśmy swoje zachowanie, szukając bardziej adekwatnych darów. Dzieci w pierwszym momencie nie otrzymały tego, co odpowiadałoby ich potrzebom, jednak weszły w kontakt z dorosłymi, którzy byli w stanie je dostrzec i się dla nich zmienić, a wcześniej zmianę pomyśleć. I to doświadczenie sprawiło, że i one mogły zacząć zachowywać się inaczej.

Gdy uczestnicy warsztatów ukończyli już swoje dzieła, zaczęli rysować po papierze zabezpieczającym stoły oraz kartkach. Powstało kilka portretów Shinjiego i jego żony, które zostały mu wręczone, jak również inne prace, przedstawiające domy i krajobrazy. Wzajemnemu obdarowywaniu nie było końca: podczas wernisażu, na którym ponownie spotkaliśmy się z dziećmi, artysta każdemu z nich narysował portret.

Ja również zostałam obdarowana. Gdy odprowadzałam grupę chłopców do domu dziecka, jeden z nich dostrzegł kwiat, zerwał go i mi go wręczył. Wyrażając swoją wdzięczność, Shinji podarował mi książkę w języku japońskim zarysowaną jego rysunkami. Proces przetwarzania książek był później wielokrotnie powtarzany w Muzeum podczas zajęć z różnymi grupami. Jak dotąd powstało niemal 200 książek artystycznych.

Według Neville'a Symingtona wewnętrzny akt wolności analityka powoduje zmianę leczniczą w pacjencie oraz nowy wgląd, naukę i rozwój u terapeuty⁹. Pacjent doświadcza, że analityk jest w stanie zmienić swoje myślenie, wyzwalać się z własnych ograniczeń, i to doświadczenie ma właściwości leczące. Na zasadzie analogii możliwość pomyślenia zmiany przez nauczyciela oraz jego kontakt z własną niewiedzą umożliwiają rozwój uczniów. Wolność w procesie edukacyjnym to specyficzny typ relacji pomiędzy nauczycielem a uczniem, polegający na zachowaniu odrębności, otwartości na wzajemne potrzeby i możliwość zmian w nauczycielu i w uczniu.

⁸ Zob. T. Ogden, *Sztuka psychoanalizy. Śnienie niewyśnionych snów i urwanych krzyków*, przeł. D. Golec, L. Kalita, Oficyna Ingenium, Warszawa 2011.

⁹ Zob. N. Symington, *The Analyst's Act of Freedom as Agent of Therapeutic Change*, „The International Review of Psycho-Analysis” 1983, vol. 10.